

KS. ANDRZEJ BRUŹDZIŃSKI

HISTORYCZNE TŁO KONFLIKTU
POLSKIEGO DUCHOWIEŃSTWA I ŚWIECKICH W WIEKU XVI
NA PODSTAWIE „ROZMÓW DWORZANINA Z MNICHEM”
MARCINA KROMERA

Szesnastowieczna reformacja protestancka dokonała w Europie istotnego przewartościowania kulturowego, zmieniając bezpowrotnie jej oblicze w tym i następnych stuleciach. Wywarła ona niewątpliwy wpływ na ówczesne stosunki społeczne nie tylko w Europie Zachodniej, ale dotarła swym zasięgiem także i do Polski. Epokę tę wypełniał „wielki ruch umysłów i niepokój serc we wszystkich dziedzinach: politycznej, społecznej, religijnej, umysłowej, obyczajowej”¹.

I. „ROZMOWY DWORZANINA Z MNICHEM”
– CZAS POWSTANIA I STYL

Interesującym świadectwem tego czasu niepokoju jest anonimowe dzieło, a raczej dzieła z lat 1551-1554, zwane umownie *Rozmowy Dworzanina z Mnichem*, wydane w krakowskiej oficynie typograficznej Łazarza Andrysowica (1548-1577)². Dopiero w wersji łacińskiej tego dzieła umieszczono na karcie

Ks. dr hab. ANDRZEJ BRUŹDZIŃSKI – kierownik Katedry Historii Zakonów, Wydział Historii Kościoła Uniwersytetu Papieskiego Jana Pawła II w Krakowie; e-mail: abruzdzinski@gmail.com

¹ S. Ł e m p i c k i, *Wiek złoty i czasy romantyzmu w Polsce*, wyd. J. Starnawski, Warszawa 1992, s. 370.

² [M. K r o m e r], *O wierze y nauce luterskyey. Rozmowa Dworzanina z Mnichem*, Kraków 1551, prez [!] Łazarza Andrysa; [t e n ż e], *Czego sye krzesciyanski człowyek dżyerżeć ma. Mnicha z Dworzaninem rozmowa wtóra*, Kraków 1552, Cum gratia et priuiligio Lazarus An-

tytułowej nazwisko autora – kanonika krakowskiego Marcina Kromera (1512-1589), słynnego spolszczonego mieszczanina z Biecza³. W pracy tej napisanej pełną prostotą polszczyzną, ksiądz Kromer z inspiracji swojej kapituły podjął na szerszą skalę ratowanie zagrożonego przez reformację Kościoła katolickiego⁴. Autor zorientowany w sytuacji społecznej i religijnej, postanowił wykorzystać broń, którą już od dawna stosowali protestanci, a więc oddzielić teologię od łaciny, zerwać ze sposobami wnioskowania i sylogizmami, w których gubiła się ówczesna teologia, tracąc poprzez to siłę przyciągania i moc formowania. Za postawę swoich rozważań przyjął Pismo Święte, dzieła ojców Kościoła i orzeczenia soborów. Wewnętrznie przekonany o objawionej, niepodważalnej i niepodzielnej prawdzie przechowywanej w Kościele katolickim, zdecydował się przemówić do czytelników zrozumiałymi argumentami. Co się zaś tyczy obrony wiary, usiłował dostosować ją do stanu ówczesnej kultury, czyli wprowadzić humanizm do teologicznych rozważań, jednak bez rozmywania prawd wiary⁵.

W dziele tym widać także u Kromera staranne przygotowanie literackie do napisania tegoż dzieła, a także dobrą znajomość literatury protestanckiej. Kromer oprócz tego w czasie swych studiów we Włoszech w latach 1537-1540 odkrył w Bolonii nieznanne homilie św. Jana Chryzostoma (ok. 350-407), które opublikował w Krakowie w oficynie Hieronima Wietora w 1541 r. Wpatrzony zaś w przykład nieugiętej postawy i porywającej wymowy tegoż genialnego metropolity Konstantynopola, czerpał z niego wzór do walki z szerzącym się protestantyzmem⁶. Kromer, idąc za wzorem Erazma z Rot-

dreas excudebat; [t e n ż e], *W kościele bożym albo krystusowym. Mnicha z Dworzaninem rozmowa trzecia*, Kraków 1553, Łazarz Andrysowic wybiyał; [t e n ż e], *O nauce kościoła swyętego, Dworzanina z Mniczem rozmowa czwarta y ostateczna*, Kraków 1554, przez Łazarza Andrys.

³ H. B a r y c z, *Kromer Marcin h. własnego (1512-1589), biskup warmiński, dyplomata, historyk, pisarz kontrreformacyjny*, w: *Polski słownik biograficzny*, t. XV, Wrocław 1970, s. 319-325; I. T [e r e s i Ń s k a], *Kromer Marcin*, w: *Dawni pisarze polscy od początków piśmiennictwa do Młodej Polski. Przewodnik biograficzny i bibliograficzny*, red. R. Loth, t. II, Warszawa 2001, s. 277-280; J. K r a c i k, *Marcin Kromer i Wacław Potocki*, „Vita Academica” 1(2001), nr 6, s. 12.

⁴ H. B a r y c z, *Kromer Marcin*, w: *Literatura polska. Przewodnik encyklopedyczny*, t. I, red. J. Krzyżanowski, C. Hernas, Warszawa 1984, s. 509.

⁵ S. B o d n i a k, *Marcin Kromer w obronie Kościoła (1542-1556)*. (*Karta z dziejów walki z reformacją w Polsce*), „Reformacja w Polsce” 3(1924), s. 203.

⁶ J. F i j a ł e k, *Przekłady pism św. Grzegorza z Nazyanu w Polsce*. *Wiadomość bibliograficzna i patrystyczna*, „Polonia Sacra” 1(1918), s. 132-137.

terdamu (1469-1536), postanowił w tych zmaganiach wykorzystać popularne wówczas dialogi polemiczne. Ten gatunek literacki w wieku sporów i polemik był szerzej znany i używany aniżeli w wiekach dawniejszych. Owe kromerowskie *dialogi polemiczne* dobitnie przemawiały do wyobraźni czytelników. Wyrażały one poglądy dwóch ówczesnych odmiennych środowisk kulturowych, czy raczej wyznaniowych, reprezentowanych przez Dworzanina, a zwalczanych przez Mnicha. Dzieło to skierowane zostało do sporej grupy odbiorców – ludzi średnio wykształconych – a więc zasadniczo do najbardziej narażonych na wpływy reformacyjne grup: dworzan i szlachty⁷.

Dialogi te napisane zostały przez Kromera dostojnym, nierzadko równocześnie żywym i barwnym, a niekiedy wręcz ciętym językiem polskim. Choć autor o problemach pisania w języku ojczystym jeszcze później zapisał, że język polski nie dorównuje innym językom, „bo nasz język nie jest ani zasobny jak inne, ani łatwy w pisaniu i czytaniu”⁸. Niełatwo było bowiem znaleźć odpowiednie polskie słowa oddające poprawnie treści prawdy wiary czy moralności, a równocześnie posługiwać się pięknym stylem. Pomimo to wspomniane dzieło ks. Kromer napisał znakomitą szesnastowieczną polszczyzną, dlatego uważane jest przynajmniej przez część badaczy za dzieło przewyższające pod względem językowym twórczość Mikołaja Reja (1505-1569)⁹. Nic więc dziwnego, że historycy literatury zdecydowanie zaliczają wspomniany utwór do najpiękniejszych dialogów wśród polskich polemik religijnych¹⁰.

Wymieniony utwór Kromera zaliczany jest do „literatury stosowanej”. Z tej to przyczyny dzieło to cieszyło się wówczas znaczną popularnością w kraju, a także sporym uznaniem poza granicami. Ponieważ autor był doskonałym latynistą, przetłumaczył później to swoje dzieło za namową swego

⁷ J. A b r a m o w s k a, *Dialog*, w: *Słownik literatury staropolskiej. (Średniowiecze, Renesans, Barok)*, red. T. Michałowska, B. Otwinowska, E. Sarnowska-Temierusz, Wrocław 1990, s. 129-133; T. G r a b o w s k i, *Piotr Skarga na tle katolickiej literatury religijnej w Polsce wieku XVI. 1536-1612*, Kraków 1913, s. 57.

⁸ M. K r o m e r, *Polska, czyli o położeniu, ludności, obyczajach, urządach i sprawach publicznych Królestwa Polskiego księgi dwie*, przeł. S. Kazikowski, oprac. R. Marchwiński, Olsztyn 1977, s. 49.

⁹ M. P o l a ń s k a, *Język „Rozmów Dworzanina z Mnichem” Marcina Kromera jako przykład dydaktycznej polemiki religijnej*, „*Studia Warmińskie*” 26(1989), s. 71.

¹⁰ J. S t a r n a w s k i, *Marcin Kromer*, „*Filomata*” 1969/1970, s. 461; t e n ż e, *Zarys dziejów literatury staropolskiej*, Lublin 1993, s. 64; J. Z i o m e k, *Renesans*, wyd. XI, Warszawa 2002, s. 124-126.

przyjaciela, biskupa warmińskiego Stanisława Hozjusza (1551-1579) na język łaciński. Wydanie to ukazało się w oficynach typograficznych Kolonii, Paryża i Dylingi. Rozmowy ukazały się także w języku niemieckim w dwóch edycjach przetłumaczonych przez prawnika i radcę dworu Johanna Baptiste Ficklerna von Weyla (1533-1610) oraz przez konwertytę z protestantyzmu Stephana Agricole (Kastenbauer) jun. († 1562) – obydwie opublikowane w Dylindze w tym samym 1560 r.¹¹

Kontekst (gr. *καίρως*) jest uważany przez współczesnych filozofów języka potocznego (jak np. Gilberta Ryle'a 1900-1976, Johna Langshawa Austina 1911-1960, Johna Searle'a * 1932) za fundamentalną regułę lektury historycznego tekstu. Jest on bowiem zakorzeniony w konkretnych wydarzeniach, jak też uzależniony jest od rzeczywistych okoliczności i uwarunkowań w ramach jakiejś wspólnoty. W żaden sposób nie wystarczą tutaj tylko zdolności umysłowe czy też intuicja współczesnego czytelnika, gdyż nie zostanie wzięta pod uwagę motywacja, która była przyczyną powstania danego dzieła, a ta jest bardzo często podstawową treścią wypowiedzi twórcy¹². Odłączenie tekstu

¹¹ M. K r o m e r, *Monachus, sivo Colloquiorum de religione libri tres, binis distincti dialogis. Iterum ac tertium ab authore sic aucti et recogniti, ut nouum hoc nunc opus et dici possit et reuera sit. Cum indice luculento. Singulorum librorum argumenta, ad Pium V Pont. Max. praefatio suppeditat*, Coloniae 1568, apud Matervm Cholinum; t e n ż e, *De falsa nostri temporis, et vera Christi religione. Libri duo primi, de quatuor, Polonica lingua ante octo & novem annos conscriptis atque editis, nunc recens latina lingua donati, & aucti [...]*, [Dilingae 1559, apud Sealdum Mayer]; t e n ż e, *De falsa Lutheanorum, sive Evangelicorum nostri temporis, et vera[ue] Christi religione, libri duo primi, de quatuor, Polonica lingua ante octo & novem annos conscriptis atque editis, nunc recens Latina lingua donati, & aucti [...]*, Parisiis 1560, apud Guilielmum Guillard et Almaricum Warancore; t e n ż e, *Von baiden der Falschen, vermaiten: auch warhafften Religion Christi jetzschwebender zeiten. Zwey Christenliche, gelerete, vnnnd sehr nutzliche Gespräch, ausz H. Schrifft von Herrn Martino Cromero vor acht vnd neun Jarn in Polnischer Sprach beschriben, vnd außgangen Nachmals erst kurzlich in Latein gestelt vnd gemehret. Nun aber letstlich [...] in Teutsche sprach verfertiget durch Jo[hann] Baptisten Ficklern von Weyl vor dem Schwartzwald [...]*, Dilingen 1560, in Verlegung Christophori Schick; t e n ż e, *Christliche getrewe Ermanung fürnemlich der alten christlichen Religion halben, vor etlichen Jaren geschriben, an königliche Maiestet in Poln., Ritterschaft, und andere Stende desselben Königreichs bey einander versamlet. Durch Martinum Cromerum [...]. Auß dem Latein verteutschet durch M. Stephanum Agricolam Augustanum*, Dilingen 1560, durch Sealdum Mayer, In verlegung Christophori Schick; T. B i e n k o w s k i, *Proza polsko-łacińska 1450-1750. Kierunki rozwoju i osiągnięcia*, w: *Problemy literatury staropolskiej*, red. J. Pelc, seria 2, Wrocław 1973, s. 159.

¹² K. K o e h l e r, *Stanisław Orzechowski i dylematy humanizmu renesansowego*, Kraków 2004, s. 65-67; P. P r e c h t l, *Wprowadzenie do filozofii języka*, przeł. J. Bremer, Kraków 2007, s. 197-221; T. S z u b k a, *Lingwistyczna filozofia*, w: *Powszechna encyklopedia filozofii*, red. A. Maryniarczyk, t. VI, Lublin 2005, s. 436-439.

od jego sensu, celu, historycznego kontekstu i uwarunkowań jego powstania rozpoznawanych na podstawie źródeł powoduje niewłaściwe odczytanie przesłania twórcy dzieła. Ponadto tekst odbity w krzywym zwierciadle współczesnych poglądów ideologicznych czy opracowań opartych na błędnych założeniach, staje się pogonią za dziwacznością albo niemal za graniczącą z nim sensacją¹³.

II. ELEMENTY TŁA HISTORYCZNEGO I SPOŁECZNEGO UTWORU KROMERA

Pomimo iż utwór ks. Kromera dotyczy spraw ogólnych, wiary i Kościoła, to osadzony on został znakomicie w realiach szesnastowiecznej Polski. Jak twierdził Benedyktyn z Tyńca, o. Paweł Szczaniecki (1917-1998), tak albo podobnie rozmawiano na dworze biskupa krakowskiego Samuela Maciejowskiego (1545-1550) w Prądniku, a zwłaszcza na dworze królewskim na Wawelu za czasów Zygmunta Augusta, gdzie wielu dworzan zupełnie otwarcie sprzyjało nowinkarstwu¹⁴. Należy więc przyjrzeć się bardziej dogłębnie temu dziełu, aby poznać społeczną atmosferę towarzyszącą wystąpieniom reformacyjnym. A ponoć według ówczesnie krążących opinii, w sidłach herezji znalazła się już *nimia pars* polskiego społeczeństwa¹⁵. Błędy zaś w myśleniu prowadzą do skostnienia ducha i do fałszywych życiowych postaw przypieczętowanych przemocą czy nawet krwią.

Ówczesne zaś nastroje społeczne połączyły się z istniejącą zdecydowanie wcześniej krytyką i niechęcią szlachty wobec zakonników, jak i duchowieństwa o jej przywileje stanowe i ekonomiczne¹⁶. Krytyka ta, wyrażająca się

¹³ K. G ó r s k i, *Religijno-obyczajowe przemiany w Polsce w XVI–XVIII w.*, „Tygodnik Powszechny” 7(1951), nr 25, s. 1.

¹⁴ P. S c z a n i e c k i OSB, *Umysłowość i kultura duchowa klasztorów krakowskich za czasów Jana Kochanowskiego*, w: *Cracovia litterarum. Kultura umysłowa i literacka Krakowa w dobie Renesansu. Księga zbiorowa Międzynarodowej Sesji Naukowej w czterechsetlecie zgonu Jana Kochanowskiego (w Krakowie, 10-13 października 1984 r.)*, red. T. Ulewicz, Wrocław 1991, s. 270.

¹⁵ M. R e c h o w i c z, *Teologia pozytywno-kontrowersyjna: szkoła polska w XVI wieku*, w: *Dzieje teologii katolickiej w Polsce*, t. II: *Od odrodzenia do oświecenia*, cz. 1: *Teologia humanistyczna*, Lublin 1975, s. 50.

¹⁶ U. Ś w i d e r s k a - W ł o d a r c z y k, *Mentalność szlachty polskiej XV i XVI wieku*, Poznań 2003, s. 42-44.

w antyklerykalizm cechujący się wrogością czy wręcz niechęcią oraz krytycyzmem wobec Kościoła katolickiego i duchowieństwa, miała zdecydowanie starszą metrykę i grubo poprzedzała reformację, posiadając – prawdę mówiąc – w całej Europie powszechniejszy wymiar¹⁷. Przykładem tego było spostrzeżenie kasztelana poznańskiego Jana Ostroroga (1430/1436-1501) z ok. 1477 r., że „w naszym kraju dosyć zakonów bogatych, bez żadnej reguły zakonnej lub przynajmniej rzadko gdzie ścisłą zachowujących regułę”¹⁸. W 1530 r. przed sądem rektora uniwersytetu krakowskiego toczyła się sprawa dwóch magistrów o obelgę, gdyż jeden z nich poczuł się dotknięty słowem „mnich”, którym nazwał go przeciwnik. Pokrzywdzony twierdził, iż wody w Wiśle nie wystarczy na zmycie tej inwektywy¹⁹.

Problemy społeczne poruszane w atmosferze gorących polemik religijnych mieszały się z kwestiami doktrynalnymi, tworząc swoisty konglomerat wzajemnych oskarżeń i zarzutów. Nie ulega wątpliwości, iż wzrastająca u szlachty niechęć, a nawet rozgoryczenie w stosunku do Kościoła, a zwłaszcza osób duchownych stanowiło znakomitą pożywkę do rozwoju ruchów reformacyjnych. Nie sposób nie zauważyć obecnego w tle tegoż sporu poglądu Lutra na różnicę między duchowieństwem a osobami świeckimi, że między nimi nie występuje różnica stanu, ale tylko urzędu, zadania czy dzieła, do którego duchowni zostali przeznaczeni²⁰. W opracowaniu tym, w zasadzie, dążyć będziemy, w jakim stopniu będzie to możliwe, do wydzielenia z tego splotu różnych oskarżeń i zarzutów wyłączenie kontrowersji społeczno-politycznych między tymi dwoma stanami²¹.

¹⁷ P. Gilli, *Les formes de l'anticléricalisme humaniste. Anti-monachisme, anti-fraternalisme ou anti-christianisme?* (Collection de l'École française de Rome, t. 330: Humanisme et Église en Italie et en France méridionale. XVe siècle – milieu du XVIe siècle, red. P. Gilli), Roma 2004, s. 63-95; S. Litak, *Od reformacji do oświecenia. Kościół katolicki w Polsce nowożytnej*, Lublin 1994, s. 36-37.

¹⁸ J. Ostroróg, *Memoriał w sprawie uporządkowania Rzeczypospolitej*, [przeł. A. Obrębski] (Literatura dla Wszystkich, vol. 8), Łódź 1994, s. 32-33.

¹⁹ *Acta rectoralia Almae Universitatis Studii Cracoviensis*, t. I: *Continens annos 1469-1537*, wyd. W. Wisłocki, Cracoviae 1897, s. 737, nr 3055.

²⁰ K. Hoła, *Kościół w nauce Marcina Lutra i Symbolicznych Ksiąg luterzańskich*, „Znak” 27(1975), nr 1, s. 47.

²¹ B. Kumor, *Zatargi szlachty z Kościołem*, Stanisław Orzechowski, w: *Historia Kościoła w Polsce*, t. I: *Do roku 1764*, cz. 2: *Od roku 1506*, red. B. Kumor, Z. Obertyński, Poznań 1974, s. 61-65.

III. ZARZUTY DUCHOWIEŃSTWA WOBEC SZLACHTY

Tłem historycznym wspomnianego dzieła Kromera był rok 1550, który dla reformacji w Polsce był czasem wielkiej nadziei, gdyż bunt wobec Kościoła, wzmagany sporem króla ze szlachtą, roznosił się jak płomień na różne miejscowości diecezji krakowskiej i nie tylko tej diecezji²². Śmierć króla Zygmunta I († 1548), niepewne stanowisko króla „Dojutrka” wobec postępów reformacji, śmierć biskupa krakowskiego Samuela Maciejowskiego († 1550) były dla Kościoła ciężkim ciosem w tym niełatwym okresie religijnego wrzenia²³. Sejmiki uchwały ustawy antykościelne, także i sejm z maja tegoż roku w pełni zaprezentował reformacyjne dążenia szlachty żądającej wprowadzenia nowej wiary. Towarzyszyły temuż różne wydarzenia naznaczone zdecydowanym charakterem antykościelnym. Z tej to przyczyny kapituła katedralna krakowska zaczęła więc w tym czasie występować przeciwko heretykom z niespotykaną odwagą i zdecydowaną determinacją²⁴. Miała z tego powodu zatargi m.in. z dworzaniem królewskim Piotrem Frykaczem h. Jastrzębiec (ok. 1530 – ok. 1562) o zajęcie i spustoszenie dóbr lipowieckich, a zwłaszcza o uwięzienie i poranienie tamtejszych zagrodników²⁵, z Hieronimem Ossolińskim h. Topór zwanym Jaworskim († 1576), właścicielem Klimontowa, o zabór dziesięcin należnych kapitule i innym kościołom. Przed wszystkim wybuchł spór z Mikołajem Oleśnickim h. Dębno († 1566), właścicielem Pińczowa, o wyrzucenie paulinów z ich klasztoru w jego mieście i splądrowanie go, jak też o zamianę świątyni na protestancki zbor²⁶.

²² J. N o w a k - D ł u ż e w s k i, *Okolicznościowa poezja polityczna w Polsce. Czasy Zygmunta*, Warszawa 1966, s. 171-190; *Akta synodów różnowierczych*, t. I (1550-1559), opr. M. Sipayło, Warszawa 1966, s. 1-2.

²³ B. P r z y b y s z e w s k i, *Krótki zarys dziejów diecezji krakowskiej*, t. II: *Czasy nowożytne*, Kraków 1993, s. 47-48; H.D. W o j t y s k a CP, *Rola dworu królewskiego w utrwalaniu katolickiego charakteru państwa (wizja rzymska) w czasach panowania Zygmunta Augusta*, w: *Dwór a kraj. Między centrum a peryferiami władzy. Materiały konferencji naukowej zorganizowanej przez Zamek Królewski na Wawelu, Instytut Historii Uniwersytetu Jagiellońskiego, Instytut Historii Akademii Pedagogicznej w Krakowie w dniach 2-5 kwietnia 2001*, red. R. Skowron, Kraków 2003, s. 91-92; A. D y b k o w s k a, *Zygmunt August*, w: *Ludzie Niezwykli*, t. I, Lublin 2003, s. 58-61.

²⁴ Archiwum Kapituły Katedralnej w Krakowie [dalej cyt.: AKKK], rkps AA 4: *Acta actorum, decretorum et conclusionum [...] Capituli Ecclesiae cathedralis Crac. 1543-1551*, k. 360.

²⁵ Tamże, k. 383, 384v.

²⁶ Tamże, k. 384v, 387v, 398v-399v, 401; J. P i e l a s, *Oleśnicy herbu Dębno w XVI-XVII wieku. Studium z dziejów zamożnej szlachty doby nowożytnej*, Kielce 2007, s. 151-157; J. B u k o w s k i, *Dzieje reformacji w Polsce od wejścia jej do Polski aż do jej upadku*, t. II:

Kromer osobiście był zaangażowany w ten incydent, gdyż kapituła krakowska wysłała go wraz z kanonikiem Andrzejem Przeclawskim h. Glaubicz (ok. 1499-1571)²⁷, aby dokonali wizytacji w tym mieście i na miejscu zebrali materiał dowodowy co do wyrządzonych przez Oleśnickiego krzywd, który z pińczowskiego klasztoru „wygnał mnichów, relikwie i obrazy popalił i nabożeństwo heretyckie zaprowadził”²⁸. Oleśnicki wszelako nie wpuścił do miasta kapitulnych wizytatorów²⁹. Wezwany przed sąd kościelny przez wikariusza kapitulnego kanonika Jana Przerębskiego h. Nowina (1519-1562), późną jesienią 1550 r. Oleśnicki zjawił się na rozprawie z liczną grupą agresywnej szlachty, z której to przyczyny odstąpiono od rozpatrywania skargi paulinów, odsyłając ją do króla³⁰.

Nie ulega wątpliwości, że „herezja pińczowska” – jak to całe wydarzenie określiła kapituła – sprowokowała cały szereg podobnie napastliwych wystąpień wśród szlachty wprowadzającej protestantyzm w swoich dobrach³¹. W tym samym roku uczynił podobnie w Pełsznicy Stanisław Lasocki h. Dołęga (ok. 1521-1563). W roku następnym poszli za tymi przykładami m.in. Stanisław Szafraniec h. Starykoń († 1598) w Seceminie i Rogowie, Jan Lanckoroński h. Zadora (ok. 1490-1564) we Włodzisławiu, Konrad „Przeclawski” Krupka h. Krupka (ok. 1520 – przed 1568) w Przeclawicach, Andrzej Dłuski h. Kotwicz († 1551) w Iwanowicach, Mikołaj Lutomirski h. Jastrzębiec (ok. 1495-1566) w Kazimierzy Wielkiej i Stanisław Iwan Karniński h. Wieniawa

Polityczny wzrost i wzmaganie się reformacji aż do sejmu w r. 1558/9, Kraków 1886, s. 136-138, 237; S. B o d n i a k, *Marcin Kromer w obronie Kościoła*, s. 211; H. K o w a l s k a, *Oleśnicki Mikołaj z Pińczowa h. Dębno (zm. 1566-7)*, w: *Polski słownik biograficzny*, t. XXIII, Wrocław 1978, s. 768-771; I. K a n i e w s k a, *Ossoliński Hieronim (Jarosz) h. Topór (zm. między 1575 a 1576)*, w: *Polski słownik biograficzny*, t. XXIV, Wrocław 1979, s. 396-399.

²⁷ H. K o w a l s k a, *Przeclawski Andrzej h. Glaubicz (ok. 1499-1571)*, w: *Polski słownik biograficzny*, t. XXVIII, Wrocław 1984/1985, s. 689-691.

²⁸ J. B u k o w s k i, *Dzieje reformacji w Polsce*, s. 138.

²⁹ *Zbiór dokumentów zakonu paulinów w Polsce*, t. II: 1464-1550, wyd. J. Zbudniewek ZP, Warszawa 2004, s. 913-914, nr 806.

³⁰ A. S u c h e n i - G r a b o w s k a, *Zygmunt August król Polski i Wielki Książę Litewski. 1520-1562*, Warszawa [1996], s. 303-307; A. T o m c z a k, *Walenty Dembiński, kanclerz egzekucji (ok. 1504-1584)*, „Roczniki Towarzystwa Naukowego w Toruniu” 67(1962), z. 2, s. 36-38.

³¹ W. K r a s i ń s k i, *Zarys dziejów powstania i upadku reformacji w Polsce*, t. I, przeł. i wyd. J. Bursche, Warszawa 1903, s. 109-112.

(ok. 1510-1603) w Aleksandrowicach³². W marcu tego samego roku pijany dworzanin królewski Stanisław Słabosz Mężyk h. Wieniawa (ok. 1530-1584) wraz ze swymi towarzyszami dokonał profanacji krzyża w należącym do bożogrobców miechowskich kościele św. Jadwigi w podkrakowskim Stradomiu³³.

W literackim zbiegu okoliczności w dziele kanonika Kromera Mnich starał się z początku nie odpowiadać na zaczepki kierowane w jego stronę. Po krótkim zastanowieniu wszakże podjął rzuconą rękawicę, rozpoczynając spokojną i rzeczową dysputę z napastującym go Dworzaninem. Dworzanin to szlachcic mający pewne mierne wykształcenie i skłaniający się ku nowinkarstwu. Mnich w przeciwieństwie do rozmówcy jest człowiekiem dobrze wykształconym, a może nawet uczonym³⁴. Ksiądz Kromer ustami literackiego Mnicha zarzucał przede wszystkim szlachcicę prześladowanie duchownych zarówno fizyczne, jak i słowne³⁵. Utwór ten bowiem od razu rozpoczyna się od gradu typowych zarzutów, oskarżeń i „przezwisek” kierowanych przez agresywnego i nieprzebierającego w słowach Dworzanina pod adresem spokojnego i zrównoważonego Mnicha: „licemierniku [faryzeuszu], Ancykrystow słuگو, nieprzyjacielu prawdy i krzyża Krystusowego [...] wilku w owczej postawie, ty w błazeńskim odzieniu, któryś się po błazeńsku ogolił”³⁶. Zresztą to nie jedyne gorzkie słowa szlachcica skierowane do Mnicha. W innym miejscu przeczytać można o zarzucie interesowności, którą odznaczać mają się duchowni, gdyż „sweście dobre uczynki, świętości kościelne i królestwo niebieskie prostym ludziom przedawali, a mówiąc długie modlitwy, a czyścem, który jest nakowalnia wszystkich waszych pożytków, strasząc, domyście

³² H. B a r y c z, *U narodzin ruchu reformacyjnego w Małopolsce*, w: t e n ż e, *Z epoki renesansu, reformacji i baroku. Prądy – idee – ludzie – książki*, Warszawa 1971, s. 228.

³³ Stanisłai Hosii S. R. E. *Cardinalis Maioris Poenitentiarii Episcopi Varmiensis et quae ad eum scriptae sunt epistolae tum etiam eius orationes legationes*, t. II: 1551-1558. *Praemittitur de Hosii cardinalis familia disputatio, accedunt autem epistolae et acta, quae vitam et res gestas Hosii illustrant*, wyd. F. Hipler, V. Zakrzewski (Acta historica res gestas Poloniae illustrantia, t. 9, cz. 1), Cracoviae 1886, s. 17; M. F e r e n c, *Dwór Zygmunta Augusta. Organizacja i ludzie*, Kraków 1998, s. 185.

³⁴ J. S t a r n a w s k i, *Dialog religijny prozą w piśmiennictwie polskim średniowiecznym, renesansowym i reformacyjnym*, w: *Religijne tradycje literatury polskiej*, t. III: *Proza polska w kręgu religijnych inspiracji*, red. M. Jasińska-Wojtkowska, K. Dybciak, Lublin 1993, s. 78.

³⁵ L. S i e m i e ń s k i, *Dzieła Lucjana Siemieńskiego*, t. III: *Portrety literackie*, Warszawa 1881, s. 42.

³⁶ M. K r o m e r, *Rozmowy Dworzanina z Mnichem*, wyd. J. Łoś, (Biblioteka Pisarzy Polskich, t. 70), Kraków 1915, s. 4.

wdow i sirotek pożyrali. A żaden zwas darmo drzwi kościelnych nie zawrze, ani ołtarza kadzi, jako prorok o was powiada [...] Łotrowieście wszyscy mniszy i księży wespół i z bogiem swym a bałwanem papieżem”³⁷. Nie ulega więc wątpliwości, iż autor przedstawił na sposób literacki rozgrywające się w rzeczywistości wydarzenia. Sytuacje takie miały miejsce, zwłaszcza na ulicach miast, kiedy dochodziło do publicznej wymiany zdań nie tylko ze zwolennikami nauki Marcina Lutra (1483-1546). Pisarz grodzki Jakub Przyłuski (ok. 1512-1554) obrzucił w dniu 5 maja 1550 r. w kościele św. Michała na Wawelu wulgarnymi słowami penitencjarza i kaznodzieję katedralnego, ks. doktora Adama Mathla, przy okazji bluźniąc przeciw Kościołowi i papieżowi³⁸. Z kolei „Mikołaj Lutomirski [z Lutomierska h. Jastrzębiec – ok. 1480-1566], kasztelan zawichojski [...] w Proszowicach na sejmiku nazwał księżą węzami, które Rzeczpospolita w zanadrzu nosi, którzy jej nie życzą pokoju”³⁹. Natomiast na sejmie w Piotrkowie w 1552 r. „nazwano biskupy natenczas hipokrytami i wilki drapieżnymi, czego jeszcze w Polsce przedtem nie było słyhać”⁴⁰. Nic więc dziwnego, że Kromer dalej napisał z goryczą: „nowe to dworstwo, które podobno z tej nowej ewangeliej urosło, tak sprośnie a nie utciwie mówić. Inaczej przed laty dworzanie mawiali. Ale nie dziwię się temu, bo z obfitości serca usta mówią (Mt 12), jako pan Krystus powiada”⁴¹.

Kromer mając w pamięci wydarzenia z Pińczowa, wypomnił zwolennikom nauki Lutra, iż „obrazy nie tylko świętych z Krystusem już krolujących, ale i samego Pana naszego męki borzą, aby nam żadnej pamiątki jego dobrodziejstwa niezostawili, a sami się malować dawają”⁴², a z kolei „wołając na łaskomstwo księży, spustoszywszy kościoły, klasztory i inne nadania, nie jedną ani dwie, jako Stańczyk, ale dziesięć na łęk sobie dać każą, a nigdy się nie nasycą”⁴³. W innym miejscu Kromer wyjaśnił, co oznaczało stwierdzenie: „jako Stańczyk”. Otóż „postępują takowi, co napadają na chciwość księży i mnichów, robiąc to samo, co ów dowódca, o którym nieraz opowiada bła-

³⁷ Tamże, s. 5-6.

³⁸ AKKK, rkps AA 4, k. 363v-364.

³⁹ A. L u b i e n i e c k i, *Poloneutychia*, opr. A. Linda [i in.], (Biblioteka Pisarzy Reformacyjnych, nr 15), Warszawa 1982, s. 49.

⁴⁰ Tamże.

⁴¹ M. K r o m e r, *Rozmowy Dworzanina z Mnichem*, s. 6.

⁴² Tamże, s. 21.

⁴³ Tamże, s. 22.

zen Stańczyk [Stanisław Gąski]. Gdy tedy głośno gromił on żołnierza pędzącego zrabowane gęsi, po cichu kazał sobie dwie podać do łęk siodła⁴⁴.

Kromer wytykał również Dworzaninowi zgubne snobowanie się na nowinki zagraniczne i odstępowanie od „starej a dobrej wiary przodków swych”⁴⁵. W tym zaś w szczególności przodują dworzanie – gdyż „ten rodzaj ludzi jest szczególnie żądnym nowości”. Kanonik krakowski Kromer ustami Mnicha miał za złe szlachcie, w chętnym przyjmowaniu idei reformacyjnych, motyw materialne, jak też pragnienie rozluźnienia zasad moralnych, iż „się tej nowej ewangeliej jęli, aby kościoły z łupili, księżą uciskali, dziesięcin niedawali, czynszow niepłacili, role, łąki, wsi kościelne odejmowali”⁴⁶.

Mnich nie tylko pamiętał o krzywdzie wyrządzonej przez szlachtę duchowieństwu, ale także ujmował się za poddanymi, których szlachta „ucisnęli i udęczyli ciężkimi a ustawicznymi robotami i winami iż musi się Bog nad wami, za ich wzdychanim i płaczem ich krzywdy pomścić”⁴⁷. Za takie postępowanie ganili szlachtę także inni ówcześni pisarze, jak Stanisław Orzechowski h. Oksza (1513-1566) oraz mniej znani: dworzanin wojewody lubelskiego Andrzeja Tęczyńskiego Stanisław Morawiecki ze Szczodrkowic oraz Wit Korczewski (poł. XVI wieku)⁴⁸. U Kromera to współczucie dla uciskanych i udęczonego chłopów płynęło z jego ewangelicznej postawy. Wypominał też Kromer szlachcie rozrzutność i trwonienie majątków, „mogłbychci ja też przypomnieć wasze i waszych żon łańcuchy, bramy, rzeźanie, sznurkowanie, pirze, durkowanie, haftowanie, gry, psy i inne stroje, marności i utraty”⁴⁹.

Mnich zarzucał dalej szlachcicowi zanik etosu rycerskiego, zniewieściałość i gnuśność wojenną, a także piętnował pijaństwo, warcholstwo szlachty i życie ponad stan: „wam też barzo miecze i groty po rdzewiały, a rychlej u drugiego książki najdziecie, niżli pleszki”⁵⁰. Mówiąc tutaj o książkach, Kromer myślał o dziełach Ulricha Zwinglego (1484-1531) i Jana Kalwina (1509-

⁴⁴ J. K r z y ż a n o w s k i, *W wieku Reja i Stańczyka. Szkice z dziejów odrodzenia w Polsce*, Warszawa 1958, s. 341.

⁴⁵ M. K r o m e r, *Rozmowy Dworzanina z Mnichem*, s. 5; J. T a z b i r, *Polska współczesna Marcina Kromera*, „Kultura” 15(1977), nr 34, s. 5.

⁴⁶ M. K r o m e r, *Rozmowy Dworzanina z Mnichem*, s. 5.

⁴⁷ Tamże, s. 7.

⁴⁸ *Korczewski Wit*, w: *Encyklopedia powszechna* [Orgelbranda], t. XV, Warszawa 1864, s. 480.

⁴⁹ M. K r o m e r, *Rozmowy Dworzanina z Mnichem*, s. 6.

⁵⁰ Tamże, s. 5; plechy – części pancerza.

1564), cieszących się znacznym powodzeniem wśród szlachty; dzieła tychże reformatorów w sposób oczywisty podsycały myślenie antykościelne społeczeństwa szlacheckiego⁵¹. Było to wszakże przez szlachtę bardzo płytko przemyślane: „panowie dworzanie porzuciliście rycerskie ćwiczenia przodków swoich, a teologiejście się jęli, a przeciwszy książki za dwa albo za trzy grosze, albo też usłyszawszy jedno co na biesiedzie od drugiego także dwu groszowego doktora, śmieje a upornie o wierze się gadacie”⁵². Unikanie wysiłku, także umysłowego, uważał Kromer za charakterystyczną cechę polskiej szlachty, zadowalano się bowiem gorączkową akceptacją tego, co było doraźnie interesujące, bez najmniejszej chęci pogłębienia wiedzy o tym zagadnieniu⁵³.

Religijne spory, jak też postępy reformacji były dla Kromera zasadniczą przyczyną postępującego upadku państwa polskiego, którego nikt nie bronił. „I wy panowie ślachta i rycerstwo, iż pokój, azaliście się pługow, gospodarstwa i kupiectwa nie jęli, zbroje poniechawszy, tak iż wam miecze pordezwiąły”⁵⁴. Kromer w innym dziele zwracał uwagę na niebezpieczeństwo grożące Polsce od strony tureckiej. Saraceni po zajęciu znacznej części Węgier poważnie zagrozili nie tylko państwu Habsburgów, ale i Polsce, a tylko dzięki opatrności Bożej do tej pory nie zostaliśmy zaatakowani przez armię sułtana Sulejmana Wspaniałego (1520-1566). Turcy zdaniem Kromera jawnie przecież wysyłali przeciwko Polsce Tatarów, udzielając im wsparcia. W innym dziele wyrażał żal: „Najbliższa ściana płonie, panowie szlachta, a nawet po większej części już spłonęła”, ubolewał, że zamiast patriotyzmu szerzy się prywata i stawianie własnych interesów ponad interes publiczny: „zbytku domowego i prywaty płomień stale gorze”⁵⁵. Stwierdził, iż te ataki powinny zainspirować wszystkich odpowiedzialnych za państwo do działania na rzecz zapewnienia odpowiedniej obrony granic. Pisał wówczas: „Teraz zaś jak lekarze na nową chorobę lekarstwa mają wyszukiwać, tak nam trzeba za-

⁵¹ M. K o r o l k o, *Retoryczna sztuka „Rozmów Dworzanina z Mniczem” Marcina Kromera*, „Studia Warmińskie” 26(1989), s. 60.

⁵² M. K r o m e r, *Rozmowy Dworzanina z Mniczem*, s. 63.

⁵³ S. K o t, *Polska złotego wieku a Europa. Studia i szkice*, wyd. H. Barycz, Warszawa 1987, s. 162.

⁵⁴ M. K r o m e r, *Rozmowy Dworzanina z Mniczem*, s. 53.

⁵⁵ J. G r a b o w i e c k i, *Głos Marcina Kromera w sprawie obrony Rzeczypospolitej. Przyczynek do badań nad twórczością pisarza* (Prace Naukowe Wyższej Szkoły Pedagogicznej w Częstochowie. Seria Humanistyczna, cz. 1: Filologia Polska, nr 4, red. E. Polanowski), Częstochowa 1981, s. 18.

pobiegać przeciw nowym wrogom i nowej wojny zażegnaniu. Bowiem należy-
cie używani nasi żołnierze mogą stawić opór wrogom, których powstrzymać
nawet cesarstwo niemieckie nie potrafiło”⁵⁶. Dla Kromera był to przykład,
iż upadek Kościoła pociąga za sobą upadek wszystkiego. Parę lat później
pisał do Hozjusza dramatyczne słowa: „nie sposób wyrazić, jak wszystko
u nas beznadziejne [...] świadomie giniemy”⁵⁷.

Inna pretensja Mnicha wobec Dworzanina dotyczyła „osobliwych schadzek
ku nauce, którycheśmy wam bronili”⁵⁸. Wiązało się to z ważnym wówczas
zagadnieniem prywatnych spotkań zwolenników reformacji, na których dość
mocno dyskutowano sprawę utworzenia w Rzeczypospolitej niezależnego od
Stolicy Apostolskiej Kościoła narodowego. Znane były zebrania koła huma-
nistyczno-nowinkarskiego składającego się wyraźnie w stronę kalwinizmu
w domu bibliotekarza królewskiego Andrzeja Trzycieskiego (Trzycieskiego)
h. Strzemię starszego (ok. 1497-1547), zwanego *homo doctus in graecis et
latinis litteris*, a także *vir multarum linguam*⁵⁹. W latach 1542-1547 spo-
tykali się w krakowskim domu tegoż Strzemińczyka przy ulicy św. Jana
uczeni i pisarze – krakowscy wielbiciel Erazma z Rotterdamu, a wśród nich
między innymi: Wawrzyniec Dyskordia (Nieżgoda) z Przasnysza († 1566),
Jan z Koźmina (ok. 1510 – po 1552), kanonik i sekretarz królewski Adam
Drzewicki († 1569), znakomity prawnik Jakub Przyłuski, Andrzej Piotr Frycz
Modrzewski (ok. 1503-1572), franciszkanin Francesco Lismanino (1504-
1566), Mikołaj Rej, kanonik i sekretarz królewski Jakub Uchański (1502-
1581), drukarz Bernard Wojewódka († 1554), Leonard Słończewski h. Koś-
ciesza († 1562), jak też wspomniani już: Stanisław Orzechowski i podkra-
kowski szlachcic Stanisław Iwan Karniński⁶⁰. Luteranizm bowiem, tworząc

⁵⁶ M. K r o m e r, *Census Martini Cromeri*, w: K. H a r t l e b, *Piotr Gamrat w świetle
nieznanego życiorysu*, Lwów 1938, aneks V, s. 169: „Nunc vero ut medici novis morbis nova
remedia solent exquirere, sic nobis adversus novum hostem, nova depelendi belli ratio
providenda est. Neque enim recte usitati exercitus nostri, resistere ei hosti poterunt, quem
sustinere adhuc universa Germania nequivit”.

⁵⁷ J. R a w a - G r a b o w i e c k i, *Marcin Kromer jako Polak i patriota*, „Studia
Warmińskie” 26(1989), s. 18.

⁵⁸ M. K r o m e r, *Rozmowy Dworzanina z Mnichem*, s. 25.

⁵⁹ M. W o l s k i, *Trzyciescy herbu Strzemię. Małopolska rodzina szlachecka XIV-XVI
wieku*, Kraków 2005, s. 251-256; J. D u ż y k, *Trzycieski, Trzycieski, Tricesius*, w: *Słownik
pracowników książki*, red. I. Treichel, Warszawa 1972, s. 911-912.

⁶⁰ [A. W ę g i e r s k i], *Andreae Wengerscii Libri quatuor Slavoniae reformatae, conti-
nentes historiam ecclesiasticam ecclesiarum slavonicarum, inprimis Polonicarum, Bohemicarum,
Lithuanicarum, Russicarum, Prussicarum, Moravicarum, &c. Ab Apostolorum tempore usque ad*

zasadniczo różną postać chrześcijaństwa, odrzucił posługę piotrową biskupa Rzymu w Kościele. Z tej to przyczyny Dworzanin zarzucał Mnichowi, iż „z Włoch a z Rzymu do Niemiec, do Czech, do Węgier i do Polski się wszystkie błędy wniosły”⁶¹. Kanonik Kromer natomiast twierdził w sposób niepozostawiający wątpliwości, iż przy biskupach z papieżem – „namiastkiem a porucznikiem Krystusowym na tym świecie”⁶² na czele – „jest władza kościelna i nauki jego zbawiennej”⁶³.

Broniąc zdecydowanie władzy kościelnej, Kromer opowiadał się także za silną władzą królewską w państwie, przeciw wpływom szlacheckim wiodącym kraj do anarchii. Wzywał więc do posłuszeństwa każdej prawowitej władzy. Protestantyzm sprzyja zanegowaniu praw innych, a nawet stanowemu egoizmowi, „częstokroć się też przygadza, iż ci, na ktore należy prawo i rząd stanowić, nie to ustawują co wszem wobec lepszego, ale co sobie a swoim pożyteczniejszego być rozumieją, co by sie wnaszych polskich statuciech pokazać mogło, które szlachta sobie tylko ku pożytkowi stawi, nic albo mało względu mając na drugie stany”⁶⁴. Prawo należy dostosowywać do zmieniających się czasów i okoliczności, a w Polsce ów egoizm stanowi swój wyraz w tym, iż „często a mało nie na każdy sejm statuta odmieniają”⁶⁵.

nostra tempora. Quibus additur appendix variorum monumentorum ad res ecclesiasticas Slavoniae pertinentium; nimirum Epistola Joannis Smerae ad regem Russorum Vlodimorum; Narratio compendiosa de ortu et progressu Socinianorum in Poloniam; Catalogi Patriarcharum et Episcoporum [...] Historia de Catharina Zalassovia; Erasmi Otvinovii Heroes christiani; Colloquium Roznoviense habitum inter Pontificios et Socinianos, Amstelodami 1679, apud Janssonio-Waesbergios, s. 124; W. U r b a n, O kole Trzecieckiego (Starszego), „Rocznik Komisji Historycznoliterackiej” (Polska Akademia Nauk. Oddział w Krakowie) 24(1987), s. 83-92; t e n ż e, Epizod reformacyjny, w: Dzieje narodu i państwa polskiego, red. F. Kiryk, t. II, z. 30, Kraków 1988, s. 20; J. B i e n i a r z ó w n a, Pierwsze stulecie zboru pod Wawelem, w: J. B i e n i a r z ó w n a, K. K u b i s z, 400 lat reformacji pod Wawelem, Warszawa 1958, s. 8; J. P e l c, Literatura renesansu w Polsce, Warszawa 1994, s. 81; J. G r a b o - w i e c k i, Dialogi Marcina Komera na tle literatury polemicznej XVI w. Rekonesans (Prace Naukowe Wyższej Szkoły Pedagogicznej w Częstochowie. Seria Humanistyczna, cz. 1: Filologia Polska, nr 5, red. E. Polanowski), Częstochowa 1982, s. 6; W. S z e l i Ń s k a, Książka Erazma z Rotterdamu w środowisku krakowskim w XVI wieku (Prace Monograficzne Wyższej Szkoły Pedagogicznej w Krakowie, t. 125), Kraków 1990, s. 15, 49.

⁶¹ M. K r o m e r, *Rozmowy Dworzanina z Mniczem*, s. 26.

⁶² Tamże, s. 272.

⁶³ Tamże, s. 343.

⁶⁴ Tamże, s. 82.

⁶⁵ Tamże.

Sprawę Kościoła narodowego – „synodu walnego w królestwie” – szlachta wniosła już pod obrady sejmu w 1550 r.⁶⁶ Zdecydowanymi zwolennikami tego rozwiązania byli: Jakub Przyłuski, Andrzej Frycz Modrzewski oraz biskup nominat chełmski Jakub Uchański⁶⁷. Przyłuski w swoich *Statuta Regni Poloniae*⁶⁸, z których szlachta uczyła się swych praw, domagał się, aby król był głową Kościoła. Modrzewski, który tak daleko nie poszedł w swych poglądach, jak Przyłuski, choć była to raczej różnica tonu, także był zwolennikiem niezależnego od Stolicy Apostolskiej Kościoła narodowego⁶⁹. Nowinkarze liczyli, iż w związku z problemami małżeńskimi króla, jak też wpływami Radziwiłłów uda się w tej sprawie coś osiągnąć, ułożyli już program obrad niezależnego polskiego soboru. Miało w nim wziąć udział kilku polskich biskupów, księżę pruski Albrecht Hohenzollern (1490-1568), z którym wielu dworzan Zygmunta Augusta miało sekretne czy nawet niemal nieskrywane kontakty⁷⁰. Dlatego więc Kromer replikował:

Albowim dla grzechów ludzkich, jako Job powiada, dawa Bog obłudne króle i przełożone, które umie i może zaś strzaskiem na umyśle odmienić, albo z przełożoństwa złożyć, kiedy się grzechów swych kając, ze wszystkiego serca ku niemu nawrócimy. Do tegoćby się i nam, Polakom, teraz uciekać, nie domagając się *nacionale concilium*, a chcąc z Piotrowej łodki wyskoczyć, a oderwać się od jedności kościoła ś. powszech-

⁶⁶ *Sejm walny piotrkowski 1550 r.*, w: *Volumina constitutionum*, t. II: 1550-1609, vol. 1: 1550-1585, wyd. S. Grodziski, I. Dwornicka, W. Uruszczak, Warszawa 2005, s. 15.

⁶⁷ E. B a ł a k i e r, *Sprawa Kościoła narodowego w XVI w.*, Warszawa 1962, s. 158.

⁶⁸ J. P r z y ł u s k i, *Statvta Regni Poloniae methodica dispositione, propter faciliorem omnium cavsarvm ex ivre antiquo et novo definitionem conscripta, ac divi Sigismvndi Avgvsti Regis Polonorvm potentissimi, Magni Litwaniae [!], Rvssia, Prvssia, Mazoviae et Samogitiae Principis. Nec non eius Reverendis. Ac Illvstriss. Senatvs simulque equestris ordinis legatorvm ivdicio, ac censvrae, in Conventione Regni Generali Petricovien. anno 1548. exhibita. Quae quidem Regni statuta, dividvntvr in libros sex. Ad Lectorem. Si quid hic desideras, dabis spero veniam, mi Lector, materia enim operis, neque addi sibi, neque deteri quitquam [!], multo minus etiam limari patiebatur. Nihil autem semel repertum est: simulque expoliturum, quin omnia discimus errando: porro tempus ita maturare editionem cogebat, ut propemodum simul me parere ac lambere fuerit necesse. Vale*, Crac[oviae] 1548, apud Viduam Hierony. Viet.; [A. W ę g i e r s k i], *Andreae Wengerscii Libri quatuor Slavoniae reformatae*, s. 450; E. J a r r a, *Historia polskiej filozofii politycznej 966-1795*, Londyn 1968, s. 179.

⁶⁹ F. F l a c z y ń s k i, *Idea kościoła narodowego w Polsce w XVI wieku*, „Ateneum Kapłańskie” 3(1911), t. 5, s. 215-217; S. T a r n o w s k i, *Pisarze polityczni XVI wieku*, wyd. B. Szlachta (Biblioteka Klasyki Polskiej Myśli Politycznej, t. 1), Kraków 2000, s. 272-276.

⁷⁰ B. J a n s z e w s k a - M i n c e r, *Stosunki polsko-niemieckie w latach 1515-1772. Wybrane zagadnienia*, Bydgoszcz 1997, s. 55; M. F e r e n c, *Mikołaj Radziwiłł „Rudy” (ok. 1515-1584). Działalność polityczna i wojskowa*, Kraków 2008, s. 81-82.

nego i apostolskiego. [...] Bo co nam teraz po *concilium*, poki je sobie tworzymy, jakie nigdy nie bywało, ani być może?⁷¹

Sprawy wiary nie mogą więc być przedmiotem obrad ani sejmu, ani narodowego soboru. Kromer, świadom głębokich związków między narodem a katolicyzmem, w innych miejscach swojej pracy polemizował ze wspomnianym już zapatrywaniem nowinkarzy: „jeśli się kto z kościołem Bożym zgadzać a słuchać go nie chce, niechaj wspomni, co pan Krystus powiedział, iż ma być mian za poganina i celnika”⁷². Cytując natomiast św. Cypriana, przypominał czytelnikom, iż „niemać ten ojca Boga, kto nie ma matki kościoła; albo tak: nie jest temu Bog ojcem, komu nie jest kościół matką”⁷³.

Ksiądz kanonik Kromer miał za złe polskiej szlachcie jej bezkrytyczny podziw dla zagranicy. Sukcesy i postępy reformacji upatrywał w bezkrytycznej akceptacji dla tego, co płynęło z Zachodu, począwszy od fascynacji graniczącej z ubóstwieniem wobec nauki Marcina Lutra, co Mnich ironicznie stwierdził: „Luter jest u ciebie Duchem Świętym, ktorego Syn Boży obiecał po sobie, iż miał nauczyć wszytkiej prawdy”⁷⁴. Mając zaś na uwadze kierowniczą rolę we wspomnianych wydarzeniach pińczowskich – „Włocha, co jest mnich zbiegły czyli żyd”⁷⁵, a jednocześnie uciekiniera z Lipowca – Franciszka Stankara (1501-1574), pod którego inspiracją działał wówczas Oleśnicki⁷⁶, Kromer pisał z wyrzutem: „a wždy są ci ludzie i nas w Polsce, którzy takiego z inąd od mądrych i dobrych ludzi wygnanego fołdrują i mało nie na rękę piastują nie dla czego inego, jedno, iż się z kościołem pospolitym nie zgadza, którym nie dostawało by tak rozumu i śmiałości, by nie kościelne dobra”⁷⁷. Usiłował więc Kromer wskazać rodakom niewłaściwą europejską sławę Polski jako „azyłu heretyków”. Usiłował rozniecić w nich poczucie narodowej godności, aby nie stali się „papugą narodów”. Dlatego wytykał szlachcie chciwość zachodnich nowinek: „nam się Polakom i Litwie teraz tych nowinek zachciało, a jako w strojach, także i w wierze,

⁷¹ M. K r o m e r, *Rozmowy Dworzanina z Mniczem*, s. 358.

⁷² Tamże, s. 68.

⁷³ Tamże, s. 32.

⁷⁴ Tamże, s. 8.

⁷⁵ Tamże, s. 51.

⁷⁶ J. P i e l a s, *Oleśnicy herbu Dębno w XVI-XVII wieku*, s. 153-154.

⁷⁷ M. K r o m e r, *Rozmowy Dworzanina z Mniczem*, s. 51-52.

co inni porzuca, tego my się dopiero imujemy. A z przyrodzenia to mamy, iż na nowiny mrzemy”⁷⁸.

IV. ZARZUTY SZLACHTY WOBEC DUCHOWNYCH

Ataki na duchownych katolickich były od zawsze wiodącym motywem polemiki. Dworzanin wytykał duchownym życie dalekie od ideału zawartego w Ewangelii, życie którego charakterystyczną cechą były wady i grzechy: „aza nie pełno w was pychy, łakomstwa, obżarstwa, pijaństwa, obłudności, zazdrości, wszelakiej złości a łotrostwa?”⁷⁹ Z faktu niedawania przez duchownych dobrego przykładu, szlachta wyciągała wnioski, iż nie należy okazywać duchownym posłuszeństwa. Nikt więc – według ks. Kromera – nie powinien się gorszyć faktem, iż w Kościele są źli i grzeszni, i to nie tylko zwykli wierni świeccy, ale i duchowni, bo braki te, jak uczył Chrystus, a za Nim apostołowie, w niczym nie pomniejszają ich urzędu, ich nauki ani łaski, jaką przekazują. Złe życie duchowieństwa nie niszczy bowiem głoszonej przez niego nauki⁸⁰. Katolik nie powinien „obrażać się tym, iż w [Kościele] wiele złych i grzesznych nie tylko między pospolitym człowiekiem, ale i przełożonymi tak duchownymi, jako świeckimi. Których poki są w jedności kościoła, nie tylko cierpieć między sobą, ale i słuchać z urzędów ich mamy, wedle nauki apostołowej i Pańskiej. Bo ich złości ani urzędowi, ani nauce, ani świętościom, które nam przez nie bywają podawane, nic nie wadzą”⁸¹.

Ruchy odszczepieńcze stale podważały celibat duchownych. Podobnie było zatem i w wieku XVI, gdyż protestantyzm nie wierzył w możliwość zachowania jego wymagań⁸². Gdzie zaś pomniejszała się wiara, tam także zmniejszała się moc wytrwałości, także kapłańskiej, a gdzie zamierała wiara, tam nie było także wstrzemięźliwości, również i u duchownych⁸³. W dalszej

⁷⁸ Tamże, s. 62.

⁷⁹ Tamże, s. 15.

⁸⁰ Tamże, s. 203, 235, 338.

⁸¹ Tamże, s. 203.

⁸² *Obrona wyznania augsburskiego*, w: *Księgi wyznaniowe kościoła luterńskiego. Mały katechizm. Duży katechizm. Wyznanie augsburskie. Obrona wyznania augsburskiego. Artykuły szmalkaldzkie. Traktat o władzy i prymacie papieża. Formuła zgody*, Bielsko-Biała 1999, s. 287-297; J. M a r i t a i n, *Trzej reformatorzy. Luter, Kartezjusz, Rousseau*, przeł. ks. K. Michalski, wyd. II, Warszawa-Ząbki 2005, s. 37, 225.

⁸³ A.M. S t i c k l e r, *Il celibato ecclesiastico. La sua storia e i suoi fondamenti teologici*, w: *Collana di cultura religiosa*, vol. III, Città del Vaticano 1994, s. 34.

więc dyskusji w nieunikniony sposób musiał pojawić się zarzut Dworzanina dotyczący niezachowywania przez duchownych celibatu. Oskarżenie to Dworzanin potwierdzał wystąpieniem pewnego polskiego biskupa. Zapewne chodziło tu o wywołujące wielkie wrażenie na wiernych słuchaczach kaznodziej-skie wystąpienia bożogrobca, a od 1546 r. biskupa kamienieckiego Leonarda Słończewskiego piętnującego bez ogródek błędy współczesnego duchowień-stwa, jak też występującego w sposób zjadliwy przeciw bezżeństwu kapła-nów⁸⁴. Dworzanin zaatakował zdecydowanie celibat przede wszystkim jako niezgodny z nauką Pisma Świętego: „pismo święte powiada: Utcie małżeń-stwo we wszytkich. A ludzie powiadają: Nieutciwe wkapłaniech”⁸⁵. Dysku-sja związana z celibatem była wówczas w Polsce niewątpliwie bardzo gorąca. Wiele wrzawy wywołało bowiem odejście z kapłaństwa i porzucenie celibatu przez ks. Stanisława Orzechowskiego, wiążącego się na początku 1551 r. z córką burgrabiego krakowskiego Magdaleną Chełmską h. Ostoja (ok. 1530 – ok. 1580) i jego wypowiedzi przeciw celibatowi zawarte w *De lege coeli-batus* oraz w *Epistula de caelibatu*⁸⁶. Kromer toczył dyskusję z Okszycem na ten temat nie tylko ustnie, a także na piśmie, i to nie tylko wówczas, ale jeszcze od czasów studenckich, gdy mieszkali razem w Bolonii. Kromer wy-stępował także przeciw plebanowi Walentemu z Krzczonowa, a szczególnie zaś przeciw plebanowi z Sądowej Wiszni Marcinowi Krowickiemu († 1573), którzy to wiążąc się z niewiastami, odeszli nie tylko, jak Orzechowski, od kapłaństwa, ale i od Kościoła⁸⁷.

Polemizując z tym poglądem, Kromer odpowiedział oponentom słowami Mnicha:

W tym się mylisz, iż mniemasz, iżeby prawdziwe małżeństwo było, gdy kapłan się ożeni. [...] Niechaj będzie, jaki chce ślub. Teżci czasem porządny ślub z drugą bierze, który pirwej ma żonę; a wždy ono małżeństwo nie jest, cudzołóstwo, daleko godniejsze kaźni, niżliby się było bez ślubu z przygody popełniło. A to prze to, iż pirwej drugiej ślubił. Także też i kapłan, mnich, mniszka, gdyż Bogu czystość ślubili, w małżeństwo ine

⁸⁴ J. B i e n i a r z ó w n a, *Pierwsze stulecie zboru pod Wawelem*, s. 7-8; K. P a n u ś, *Wielcy mówcy katedry na Wawelu*, Kraków 2008, s. 43-49.

⁸⁵ M. K r o m e r, *Rozmowy Dworzanina z Mnichem*, s. 12-15.

⁸⁶ K. K o e h l e r, *Stanisław Orzechowski i dylematy humanizmu renesansowego*, s. 145-154, 245-264.

⁸⁷ J. G r a b o w i e c k i, *Dialogi Marcina Komera na tle literatury polemicznej XVI w.*, s. 6.

wstąpić niemogą. A jeśli się sejmują, toć będzie cudzołóstwo i przekłety *incestus* z krzywoprzysięstwem⁸⁸.

Oskarżenie o niezachowywanie czystości właściwej stanowi kapłańskiemu przez duchownych, odpierał Kromer wskazaniem na ludzką upadłą, grzeszną naturę, wszakże nie zwalniając od odpowiedzialności grzeszących: „mnie się widzi iż niekiedy mu się to z przygody a z krewkości przyda. Albowiem tak ślubował czystość, ile mu człowiecza krewkość dopuści. A wszakże przedsię grzeszy. A tym ciężej, im więcej czystości Bog po nim chce”⁸⁹. Odwrotne stanowisko zajmowali przeciwnicy celibatu z Orzechowskim na czele, twierdząc, iż grzech „z przygody a z krewkości” jest najgorszy.

Dworzanin niemniej uznawał, że rzeczywisty stan umysłowy i moralny duchowieństwa odbiegał od tego, co głosili reformatorzy oskarżający stan duchowny o zepsucie i nieuctwo⁹⁰. Wykroczenia bez wątpienia miały miejsce, lecz nie były one nagminne. Historiografia dzisiejsza jest bardziej ostrożna w tych opiniach, stwierdzając, iż zarzuty te były „raczej wyrazem rosnących wymagań, większej świadomości kościelnej i moralnej” wiernych, aniżeli płynęły one z autentycznego upadku moralnego duchowieństwa. Teza o katastrofalnym upadku moralności księży płynie raczej z założeń ideowych piszącego⁹¹.

Dworzanin robił także wyrzuty duchownym za braki w gorliwości duszpasterskiej, iż „słowa Bożego [...] sami nas uczyć nie chcecie”⁹², a w drugiej z kolei rozmowie zarzucał duszpasterzom, że gdy „byście wy, księża, tak często snami rozmawiali, albo na kazaniu nas uczyli mniejby się błędow między nami zawadzało”⁹³, gdyż oprócz ludzi złej woli niemało jest takich, „którzy zbawienia dusznego naśladowując, gdy ty nowe kaznodzieje albo książki

⁸⁸ M. K r o m e r, *Rozmowy Dworzanina z Mnichem*, s. 14.

⁸⁹ Tamże.

⁹⁰ T. G r a b o w s k i, *Piotr Skarga na tle katolickiej literatury religijnej w Polsce wieku XVI*, s. 58-59.

⁹¹ J. K ł o c z o w s k i, *Dzieje chrześcijaństwa polskiego*, Warszawa 2000, s. 133-134; J. D e l u m e a u, *Reformy chrześcijaństwa w XVI i XVII w.*, t. I: *Narodziny i rozwój reformy protestanckiej*, przeł. J.M. Kłoczowski, Warszawa 1986, s. 234; H.E. W y c z a w s k i, *Studia nad wewnętrznymi dziejami kościelnymi w Małopolsce na schyłku XVI wieku*, „Prawo Kanoniczne” 7(1964), nr 1/2, s. 119-120.

⁹² M. K r o m e r, *Rozmowy Dworzanina z Mnichem*, s. 8.

⁹³ Tamże, s. 80.

ich napadają, przygadza się to, co głodnym, iż co się im nagodzi, to chciwie a łakomo jedzą, niebacząc, jeśli zdrowo albo niezdrowo”⁹⁴.

Dworzanin kierował oskarżenie wobec duchowieństwa, iż zgromadzonych dóbr „źle używacie, a wezwaniu i powinowactwu swemu dosyć nie czynicie”⁹⁵, dlatego też, „gdzież ono podziejesz: wedle ich uczynków nieczyńcie? Gdzie ono Biada wam, wodzom ślepym? Albo ono Biada wam,uczycielom zakonu, którzyście wzięli klucz nauki; samiście nie weszli, a tym którzy wchodzili, zabroniliście? Albo ono prorockie: Kapłan i prorok nie umieli przed opilstwem”⁹⁶. Oczywiście zarzut ten spotkał się z natychmiastową i ciętą ripostą, iż panowie także nie wypełniają swego zadania. Nie ukrywał jednakowoż Kromer popełnianych błędów przez duchownych, świadom był tego, iż zaniedbują oni swoje obowiązki, a czasem ich w ogóle nie znają czy to w wyniku braku wykształcenia, czy też z powodu zupełnej utraty kapłańskiego ducha i jego niemal zupełnego zeświecczenia: „jestci prawda, iż my duchowni (a Boże daj to, byśmy prawdziwie duchownymi byli) nie do końca dobrze używamy tego, co nam Bóg dał”⁹⁷. Z tej to przyczyny „miasto nauki wiele się błędów przez księżą w kościele nasiało, a wiele też tych, co nic umieją, a ślepyimi będąc ślepe wodzą. Albo też niewodzą, ale dopuszczają każdemu czynić co chce, i wierzyć, by też chciał (iż tak mam rzec) i wkozę, byle oni swoje dochody i pożytki spełna mieli”⁹⁸. Niemniej zaznaczył, że złe życie duchownych nie niszczy głoszonej przez nich nauki, „bo przedsię żli a grzeszni ludzie, poki w kościele trwają, skutecznie i pożytecznie krzcić, rozgrzeszać, ciałem bożym i innymi świętościami szafować, cuda czynić, prorokować i ine urzędy kościelne sprawować mogą”⁹⁹.

ZAKOŃCZENIE

Podsumowując, należy stwierdzić, iż cieszący się dużą poczytnością utwór autorstwa kanonika Marcina Kromera jest wiarygodnym zapisem historycz-

⁹⁴ Tamże.

⁹⁵ Tamże, s. 5.

⁹⁶ Tamże, s. 331.

⁹⁷ Tamże, s. 6; L. K a m y k o w s k i, *Marcin Kromer. W 350-tą rocznicę śmierci: 23 marca 1589 – 23 marca 1939*, „Kuryer Literacko-Naukowy” 16(1939), nr 14, s. 3-4.

⁹⁸ M. K r o m e r, *Rozmowy Dworzanina z Mnichem*, s. 332.

⁹⁹ Tamże, s. 200.

nych zmagani między duchowieństwem a szlachtą o przyszły kształt Kościoła w Polsce, jak też i państwa polskiego. Starcia na polu religijnym nakładały się na znacznie wcześniejsze animozje między duchownymi a dworzanami wyrosłymi na innym gruncie. Ariański dziejopis Andrzej Lubieniecki urodzony w 1551 r. skonstatował ten stan rzeczy: „za takim nacieraniem jednych na drugie oba stany wielkie w Polsce i możne, tak duchowny, jako i rycerski, do dziwnego zwaśnienia były przyszły. Bo któż nie widzi, że duchowni mieli się o co gniewać, a świeccy też co dalej, to bardziej się ostrzeli”¹⁰⁰. Powstałe dzieło kanonika Kromera było realizacją zalecenia kapituły katedralnej krakowskiej o dawaniu zdecydowanego odporu ruchom antykościelnym i reformacyjnym. Wpisało się ono z całą mocą w przeprowadzoną w Polsce na polecenie soboru trydenckiego reformę Kościoła, doprowadzając do realizacji pełnego nadziei stwierdzenia Kromera: „Acz mam nadzieję w panu Bogu, iż jako nas i przodki nasze od przyjęcia wiary krześcijańskiej aż do tych miast, blisko przez sześć set lat, w całości wiary swej ś. a w jedności kościoła pospolitego zachował, tak i na potomne czasy zachować raczy”¹⁰¹, kładąc także kres tej ogromnej kontrowersji między tymi stanami. Dzieło to będące najcenniejszą pozycją w katolickim piśmiennictwie polemicznym, bez niepotrzebnego zapamiętania ma swój niezastąpiony wkład w zwycięstwo Kościoła w ówczesnej wojnie ideologicznej, która utrwaliła katolicyzm w Polsce. Stanowi także ważny dokument świadczący o wierności twórcy staremu Kościołowi, wskazującego poprzez to drogi wyjścia z labiryntu epoki. Utwór ten jest pomnikiem dziejów polskiej kultury w wieku XVI, zapisem autentycznego patriotyzmu autora, jak też dowodem jego krytycznego otwarcia na Europę.

BIBLIOGRAFIA

ŹRÓDŁA

- Archiwum Kapituły Katedralnej w Krakowie, rkps AA 4: *Acta actorum, decretorum et conclusionum* [...] *Capituli Ecclesiae cathedralis Crac. 1543-1551*.
[M. K r o m e r], *O wierze y nauce luterskyey. Rozmowa Dworzanina z Mnichem*. Kraków 1551, prez [!] Łazarza Andrysa.

¹⁰⁰ A. L u b i e n i e c k i, *Poloneutychia*, s. 50.

¹⁰¹ M. K r o m e r, *Rozmowy Dworzanina z Mnichem*, s. 63.

- [T e n ż e], *Czego sye krzesciyanski człowyek dżyerżec ma. Mnicha z Dworzaninem rozmowa wtóra*, Kraków 1552, Cum gratia et priuiligio Lazarus Andreas excudebat.
- [T e n ż e], *W koścyele bożym albo krystusowym. Mnicha z Dworzaninem rozmowa trzecya*, Kraków 1553, Łazarz Andrysowic wybiyał.
- [T e n ż e], *O nauce koścyoła swyętego, Dworzanina z Mnichem rozmowa czwarta y ostateczna*, Kraków 1554, przez Łazarza Andrys.
- M. K r o m e r, *Monachus, sivo Colloquiorum de religione libri tres, binis distincti dialogis. Iterum ac tertium ab authore sic aucti et recogniti, ut nouum hoc nunc opus et dici possit et reuera sit. Cum indice luculento. Singulorum librorum argumenta, ad Pium V Pont. Max. praefatio suppeditat*, Coloniae 1568, apud Matervm Cholinum.
- T e n ż e, *De falsa nostri temporis, et vera Christi religione. Libri duo primi, de quatuor, Polonica lingua ante octo & novem annos conscriptis atque editis, nunc recens latina lingua donati, & aucti [...]*, [Dilingae 1559, apud Sebaldum Mayer].
- T e n ż e, *De falsa Lutheanorum, sive Evangelicorum nostri temporis, et vera[ue] Christi religione, libri duo primi, de quatuor, Polonica lingua ante octo & novem annos conscriptis atque editis, nunc recens Latina lingua donati, & aucti [...]*, Parisiis 1560, apud Guilielmum Guillard et Almaricum Warancore.
- T e n ż e, *Von baiden der Falschen, vermainten: auch warhafften Religion Christi jetzschwebender zeiten. Zwey Christenliche, gelerte, vnnd sehr nutzliche Gespräch, ausz H. Schrifft von Herrn Martino Cromero vor acht vnd neun Jarn in Polnischer Sprach beschriben, vnd außgangen Nachmals erst kurtzlich in Latein gestellt vnd gemehret. Nun aber letstlich [...]* in Teutsche sprach verfertiget durch Jo[hann] Baptisten Ficklern von Weyl vor dem Schwartzwald [...], Dilingen 1560, in Verlegung Christophori Schick.
- T e n ż e, *Christliche getrewe Ermanung fürnemlich der alten christlichen Religion halben, vor etlichen Jaren geschriben, an königliche Maiestet in Poln., Ritterschaft, und andere Stende desselben Königreichs bey einander versamlet. Durch Martinum Cromerum [...]. Auß dem Latein verteutschet durch M. Stephanum Agricolam Augustanum*, Dilingen 1560, durch Sebaldum Mayer, In verlegung Christophori Schick.
- T e n ż e, *Rozmowy Dworzanina z Mnichem*, wyd. J. Łoś, (Biblioteka Pisarzów Polskich, t. 70), Kraków 1915.
- T e n ż e, *Census Martini Cromeri*, w: K. H a r t l e b, *Piotr Gamrat w świetle nieznanego życiorysu*, (Archiwum Towarzystwa Naukowego we Lwowie. Dział 2: Historyczno-filozoficzny, t. 21, z. 2), Lwów 1938, aneks V, s. 168-176.
- T e n ż e, *Polska, czyli o położeniu, ludności, obyczajach, urządach i sprawach publicznych Królestwa Polskiego księgi dwie*, przeł. S. Kazikowski, oprac. R. Marchwiński, Olsztyn 1977.
- Acta rectoralia Almae Universitatis Studii Cracoviensis*, t. I: *Continens annos 1469-1537*, wyd. W. Wisłocki, Cracoviae 1897.
- Akta synodów różnowierczych*, t. I (1550-1559), opr. M. Sipayło, Warszawa 1966.

- L u b i e n i e c k i A., *Poloneutychia*, opr. A. Linda [i in.], (Biblioteka Pisarzy Reformacyjnych, nr 15), Warszawa 1982.
- O s t r o r ó g J., *Memoriał w sprawie uporządkowania Rzeczypospolitej*, [przeł. A. Obrębski] (Literatura dla Wszystkich, vol. 8), Łódź 1994.
- Sejm walny piotrkowski 1550 r.*, w: *Volumina constitutionum*, t. II: 1550-1609, vol. 1: 1550-1585, wyd. S. Grodziski, I. Dwornicka, W. Uruszczak, Warszawa 2005, s. 11-32.
- Stanislai Hosii S. R. E. Cardinalis Maioris Poenitentiarum Episcopi Varmiensis et quae ad eum scriptae sunt epistolae tum etiam eius orationes legationes*, t. II: 1551-1558. *Praemittitur de Hosii cardinalis familia disputatio, accedunt autem epistolae et acta, quae vitam et res gestas Hosii illustrant*, wyd. F. Hipler, V. Zakrzewski (Acta historica res gestas Poloniae illustrantia, t. 9, cz. 1), Cracoviae 1886.
- [W ę g i e r s k i A.], *Andreae Wengerscii Libri quatuor Slavoniae reformatae, continentes historiam ecclesiasticam ecclesiarum slavonicarum, inprimis Polonicarum, Bohemicarum, Lithuanicarum, Russicarum, Prussicarum, Moravicarum, &c. Ab Apostolorum tempore usque ad nostra tempora. Quibus additur appendix variorum monumentorum ad res ecclesiasticas Slavoniae pertinentium; nimirum Epistola Joannis Smerae ad regem Russorum Vlodymorum; Narratio compendiosa de ortu et progressu Socinianorum in Poloniam; Catalogi Patriarcharum et Episcoporum [...] Historia de Catharina Zalassovia; Erasmi Otvinovii Heroes christiani; Colloquium Roznoviense habitum inter Pontificios et Socinianos*, Amstelodami 1679, apud Janssonio-Waesbergios.
- Zbiór dokumentów zakonu paulinów w Polsce*, t. II: 1464-1550, wyd. J. Zbudniewek ZP, Warszawa 2004.

LITERATURA POMOCNICZA

- A b r a m o w s k a J., *Dialog*, w: *Słownik literatury staropolskiej. (Średniowiecze, Renesans, Barok)*, red. T. Michałowska, B. Otwinowska, E. Sarnowska-Temeriusz, Wrocław 1990, s. 129-133.
- B a ł a k i e r E., *Sprawa Kościoła narodowego w XVI w.*, Warszawa 1962.
- B a r y c z H., *Kromer Marcin h. własnego (1512-1589), biskup warmiński, dyplomata, historyk, pisarz kontrreformacyjny*, w: *Polski słownik biograficzny*, t. XV, Wrocław 1970, s. 319-325.
- T e n ż e, *Kromer Marcin*, w: *Literatura polska. Przewodnik encyklopedyczny*, t. I, red. J. Krzyżanowski, C. Hernas, Warszawa 1984, s. 509.
- T e n ż e, *U narodzin ruchu reformacyjnego w Małopolsce*, w: t e n ż e, *Z epoki renesansu, reformacji i baroku. Prądy – idee – ludzie – książki*, Warszawa 1971, s. 219-242.
- B i e n i a r z ó w n a J., *Pierwsze stulecie zboru pod Wawelem*, w: J. B i e n i a r z ó w n a, K.B. K u b i s z, *400 lat reformacji pod Wawelem*, Warszawa 1958, s. 5-34.

- B i e ń k o w s k i T., *Proza polsko-lacińska 1450-1750. Kierunki rozwoju i osiągnięcia*, w: *Problemy literatury staropolskiej*, red. J. Pelc, seria 2, Wrocław 1973, s. 103-163.
- B o d n i a k S., *Marcin Kromer w obronie Kościoła (1542-1556)*. (*Karta z dziejów walki z reformacją w Polsce*), „Reformacja w Polsce” 3(1924), s. 203-217.
- B u k o w s k i J., *Dzieje reformacji w Polsce od wejścia jej do Polski aż do jej upadku*, t. II: *Polityczny wzrost i wzmaganie się reformacji aż do sejmu w r. 1558/9*, Kraków 1886.
- D e l u m e a u J., *Reformy chrześcijaństwa w XVI i XVII w.*, t. I: *Narodziny i rozwój reformy protestanckiej*, przeł. J.M. Kłoczowski, Warszawa 1986.
- D u ż y k J., *Trzecieści, Trzycieski, Tricesius*, w: *Słownik pracowników książki*, red. I. Treichel, Warszawa 1972, s. 911-912.
- D y b k o w s k a A., *Zygmunt August*, w: *Ludzie Niezwykli*, t. I, Lublin 2003.
- F e r e n c M., *Dwór Zygmunta Augusta. Organizacja i ludzie*, Kraków 1998.
- T e n ż e, *Mikołaj Radziwiłł „Rudy” (ok. 1515-1584). Działalność polityczna i wojskowa*, Kraków 2008.
- F i j a ł e k J., *Przekłady pism św. Grzegorza z Nazyanzu w Polsce*. *Wiadomość bibliograficzna i patrystyczna*, „Polonia Sacra” 1(1918), s. 46-144.
- F l a c z y ń s k i F., *Idea kościoła narodowego w Polsce w XVI wieku*, „Ateneum Kapłańskie” 3(1911), t. 5, s. 205-218, 315-325, 399-422.
- G i l l i P., *Les formes de l'anticléricalisme humaniste. Anti-monachisme, anti-fraternalisme ou anti-christianisme?* (Collection de l'Ecole française de Rome, t. 330: Humanisme et Église en Italie et en France méridionale. XVe siècle – milieu du XVIe siècle, red. P. Gilli), Roma 2004, s. 63-95.
- G ó r s k i K., *Religijno-obyczajowe przemiany w Polsce w XVI–XVIII w[iek]*, „Tygodnik Powszechny” 7(1951), nr 25, s. 1-2.
- G r a b o w i e c k i J., *Dialogi Marcina Komera na tle literatury polemicznej XVI w. Rekonesans* (Prace Naukowe Wyższej Szkoły Pedagogicznej w Częstochowie. Seria Humanistyczna, cz. 1: Filologia Polska, nr 5, red. E. Polanowski), Częstochowa 1982, s. 5-12.
- T e n ż e, *Głos Marcina Kromera w sprawie obrony Rzeczypospolitej. Przyczynek do badań nad twórczością pisarza* (Prace Naukowe Wyższej Szkoły Pedagogicznej w Częstochowie. Seria Humanistyczna, cz. 1: Filologia Polska, nr 4, red. E. Polanowski), Częstochowa 1981, s. 17-22.
- G r a b o w s k i T., *Piotr Skarga na tle katolickiej literatury religijnej w Polsce wieku XVI. 1536-1612*, Kraków 1913.
- H o ł a K., *Kościół w nauce Marcina Lutra i Symbolicznych Ksiąg luteranckich*, „Znak” 27(1975), nr 1, s. 37-64.
- J a n s z e w s k a - M i n c e r B., *Stosunki polsko-niemieckie w latach 1515-1772. Wybrane zagadnienia*, Bydgoszcz 1997.
- J a r r a E., *Historia polskiej filozofii politycznej 966-1795*, Londyn 1968.
- K a m y k o w s k i L., *Marcin Kromer. W 350-tą rocznicę śmierci: 23 marca 1589 – 23 marca 1939*, „Kuryer Literacko-Naukowy” 16(1939), nr 14, s. 3-4.

- K a n i e w s k a I., *Ossoliński Hieronim (Jarosz) h. Topór (zm. między 1575 a 1576)*, w: *Polski słownik biograficzny*, t. XXIV, red. E. Rostworowski, Wrocław 1979, s. 396-399.
- K ł o c z o w s k i J., *Dzieje chrześcijaństwa polskiego*, Warszawa 2000.
- K o e h l e r K., *Stanisław Orzechowski i dylematy humanizmu renesansowego*, Kraków 2004.
- K o r c z e w s k i W., w: *Encyklopedia powszechna [Orgelbranda]*, t. XV, Warszawa 1864, s. 480.
- K o r o l k o M., *Retoryczna sztuka „Rozmów Dworzanina z Mnichem” Marcina Kromera, „Studia Warmińskie”* 26(1989), s. 47-68.
- K o t S., *Polska złotego wieku a Europa. Studia i szkice*, wyd. H. Barycz, Warszawa 1987.
- K o w a l s k a H., *Oleśnicki Mikołaj z Pińczowa h. Dębno (zm. 1566-7)*, w: *Polski słownik biograficzny*, t. XXIII, red. E. Rostworowskiego, Wrocław 1978, s. 768-771.
- T a ż, *Przeclawski Andrzej h. Glaubicz (ok. 1499-1571)*, w: *Polski słownik biograficzny*, t. XXVIII, red. E. Rostworowski, Wrocław 1984/1985, s. 689-691.
- K r a c i k J., *Marcin Kromer i Wacław Potocki, „Vita Academica”* 1(2001), nr 6, s. 12-13.
- K r a s i ń s k i W., *Zarys dziejów powstania i upadku reformacji w Polsce*, t. I, przeł. i wyd. J. Bursche, Warszawa 1903.
- K r z y ż a n o w s k i J., *W wieku Reja i Stańczyka. Szkice z dziejów odrodzenia w Polsce*, Warszawa 1958.
- K u m o r B., *Zatargi szlachty z Kościołem, Stanisław Orzechowski*, w: *Historia Kościoła w Polsce*, t. I: *Do roku 1764*, cz. 2: *Od roku 1506*, red. B. Kumor, Z. Obertyński, Poznań 1974, s. 61-65.
- L i t a k S., *Od reformacji do oświecenia. Kościół katolicki w Polsce nowożytnej*, Lublin 1994.
- Ł e m p i c k i S., *Wiek złoty i czasy romantyzmu w Polsce*, wyd. J. Starnawski, Warszawa 1992.
- M a r i t a i n J., *Trzej reformatorzy. Luter, Kartezjusz, Rousseau*, przeł. ks. K. Michalski, Warszawa-Ząbki 2005².
- N o w a k - D ł u ż e w s k i J., *Okolicznościowa poezja polityczna w Polsce. Czasy Zygmunta*, Warszawa 1966.
- Obrona wyznania augsburskiego*, w: *Księgi wyznaniowe kościoła luterańskiego. Mały katechizm. Duży katechizm. Wyznanie augsburskie. Obrona wyznania augsburskiego. Artykuły szmalkaldzkie. Traktat o władzy i prymacie papieża. Formuła zgody*, Bielsko-Biała 1999, s. 165-333.
- P a n u ś K., *Wielcy mówcy katedry na Wawelu*, Kraków 2008.
- P e l c J., *Literatura renesansu w Polsce*, Warszawa 1994.
- P i e l a s J., *Oleśnicy herbu Dębno w XVI-XVII wieku. Studium z dziejów zamożnej szlachty doby nowożytnej*, Kielce 2007.

- P o l a ń s k a M., *Język „Rozmów Dworzanina z Mnichem” Marcina Kromera jako przykład dydaktycznej polemiki religijnej*, „Studia Warmińskie” 26(1989), s. 69-77.
- P r e c h t l P., *Wprowadzenie do filozofii języka*, przeł. J. Bremer, Kraków 2007.
- P r z y b y s z e w s k i B., *Krótki zarys dziejów diecezji krakowskiej*, t. II: *Czasy nowożytne*, Kraków 1993.
- R a w a - G r a b o w i e c k i J., *Marcin Kromer jako Polak i patriota*, „Studia Warmińskie” 26(1989), s. 9-21.
- R e c h o w i c z M., *Teologia pozytywno-kontrowersyjna: szkoła polska w XVI wieku*, w: *Dzieje teologii katolickiej w Polsce*, t. II: *Od odrodzenia do oświecenia*, cz. 1: *Teologia humanistyczna*, Lublin 1975, s. 33-85.
- S c z a n i e c k i P. OSB, *Umysłowość i kultura duchowa klasztorów krakowskich za czasów Jana Kochanowskiego*, w: *Cracovia litterarum. Kultura umysłowa i literacka Krakowa w dobie Renesansu. Księga zbiorowa Międzynarodowej Sesji Naukowej w czterechsetlecie zgonu Jana Kochanowskiego (w Krakowie, 10-13 października 1984 r.)*, red. T. Ulewicz, Wrocław 1991, s. 267-283.
- S i e m i e ń s k i L., *Dzieła Lucjana Siemieńskiego*, t. III: *Portrety literackie*, Warszawa 1881.
- S t a r n a w s k i J., *Dialog religijny prozą w piśmiennictwie polskim średnio-wiecznym, renesansowym i reformacyjnym*, w: *Religijne tradycje literatury polskiej*, t. III: *Proza polska w kręgu religijnych inspiracji*, red. M. Jasińska-Wojtkowska, K. Dybciak, Lublin 1993, s. 73-90.
- T e n ż e, *Marcin Kromer*, „Filomata” 1969/1970, nr 239, s. 458-464.
- T e n ż e, *Zarys dziejów literatury staropolskiej*, Lublin 1993.
- S t i c k l e r A.M., *Il celibato ecclesiastico. La sua storia e i suoi fondamenti teologici*, w: *Collana di cultura religiosa*, vol. III, Città del Vaticano 1994.
- S u c h e n i - G r a b o w s k a A., *Zygmunt August król Polski i Wielki Książę Litewski. 1520-1562*, Warszawa [1996].
- S z e l i ń s k a W., *Książka Erazma z Rotterdamu w środowisku krakowskim w XVI wieku* (Prace Monograficzne Wyższej Szkoły Pedagogicznej w Krakowie, t. 125), Kraków 1990.
- S z u b k a T., *Lingwistyczna filozofia*, w: *Powszechna encyklopedia filozofii*, red. A. Maryniarczyk, t. VI, Lublin 2005, s. 436-439.
- Ś w i d e r s k a - W ł o d a r c z y k U., *Mentalność szlachty polskiej XV i XVI wieku*, Poznań 2003.
- T [e r e s i ń s k a] I., *Kromer Marcin*, w: *Dawni pisarze polscy od początków piśmiennictwa do Młodej Polski. Przewodnik biograficzny i bibliograficzny*, red. R. Loth, t. II, Warszawa 2001, s. 277-280.
- T a r n o w s k i S., *Pisarze polityczni XVI wieku*, wyd. B. Szlachta, (Biblioteka Klasyki Polskiej Myśli Politycznej, t. 1), Kraków 2000.
- T a z b i r J., *Polska współczesna Marcina Kromera*, „Kultura” 15(1977), nr 34, s. 5.
- T o m c z a k A., *Walenty Dembiński, kanclerz egzekucji (ok. 1504-1584)*, „Roczniki Towarzystwa Naukowego w Toruniu” 67(1962), z. 2.

- U r b a n W., *Epizod reformacyjny*, w: *Dzieje narodu i państwa polskiego*, red. F. Kiryk, t. II, z. 30, Kraków 1988.
- T e n ż e, *O kole Trzecieckiego (Starszego)*, „Rocznik Komisji Historycznoliterackiej” (Polska Akademia Nauk. Oddział w Krakowie) 24(1987), s. 83-92.
- W o j t y s k a H.D. CP, *Rola dworu królewskiego w utrwalaniu katolickiego charakteru państwa (wizja rzymska) w czasach panowania Zygmunta Augusta*, w: *Dwór a kraj. Między centrum a peryferiami władzy. Materiały konferencji naukowej zorganizowanej przez Zamek Królewski na Wawelu, Instytut Historii Uniwersytetu Jagiellońskiego, Instytut Historii Akademii Pedagogicznej w Krakowie w dniach 2-5 kwietnia 2001*, red. R. Skowron, Kraków 2003, s. 87-97.
- W o l s k i M., *Trzeciacy herbu Strzegię. Małopolska rodzina szlachecka XIV-XVI wieku*, Kraków 2005.
- W y c z a s k i H.E. OFM, *Studia nad wewnętrznymi dziejami kościelnymi w Małopolsce na schyłku XVI wieku*, „Prawo Kanoniczne” 7(1964), nr 1/2, s. 45-126, nr 3/4, s. 21-116.
- Z i o m e k J., *Renesans*, wyd. XI, Warszawa 2002.

HISTORICAL BACKGROUND
TO THE CONFLICT BETWEEN THE POLISH CLERGY AND THE LAICS
IN THE 16TH CENTURY

S u m m a r y

The Krakow canon, Rev. Marcin Kromer (1512-1589) in the years 1551-1554 wrote a book entitled „Conversations Between a Courtier and a Monk”. The work is a credible report of the historical struggle between the clergy and the noblemen for the future form of the Church in Poland, as well as of the Polish state. Struggles on the religious field overlapped the earlier animosities between the clergy on the one hand and the noblemen and courtiers on the other; animosities that had different sources. The author of the discussed text was convinced about the revealed, indisputable and indivisible truth deposited in the Catholic Church, and he tried to give the readers intelligible arguments. In the present article only the social-political controversies are selected from the web of various charges and accusations brought by the two social classes.

The clergy charged the noblemen with physical violence and abuses, abolishing monasteries and parishes, destroying holy pictures and figures of saints. Kromer reproached the noblemen about imitating foreign novelties and about uncritical admiration and acceptance of anything that came from the West. He blamed them for oppressing the lower classes, extravagance and wasting their estates, for drunkenness, living beyond their means, brawling and effeminacy. He upbraided them for not thinking about their country and opposition to the king's strong authority. In turn, the noblemen reproached the clergy for leading a life that was far from the ideals of Gospel. One of the alleged faults was not practicing celibacy. Another charge was a lack of priestly zeal and making the wrong use of church preferments.

Canon Kromer's work was a realization of the recommendation given by the Krakow cathedral Chapter about offering a decided opposition to anti-Church movements and ones

connected with the Reformation. It also became part of the reform of the Church carried out in Poland according to the directive of the Trent Council. Also, Kromer's work is a magnificent specimen of Polish culture of the 16th century.

Translated by Tadeusz Karłowicz

Słowa kluczowe: Kromer Marcin (1512-1589) „Rozmowy Dworzanina z Mnichem”, Kapituła krakowska – XVI w., Reformacja – Polska – XVI w., Kontrreformacja – Polska – XVI w.

Key words: Marcin Kromer (1512-1589) „Conversations Between a Courtier and a Monk”, Krakow Chapter – 16th century, Reformation – Poland – 16th century, Counter Reformation – Poland – 16th century.